

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlarında Diyarbakır Vilayetindeki Asayiş Sorunları ve Ermeni Tehciri Üzerindeki Etkileri

Halit Eken*

Özet

Mondros Mütarekesi sonrası Tevfik Paşa Hükümeti iş başına gelince, İttihatçıların geçmiş icraatlarının sorgulanıp, meydana gelen birtakım suistimallerin fâillerinin cezalandırılması konusunda çok yönlü baskı altında kaldı. Araştırılması istenilen suistimallerin birisi de, Ermenilerin tehcire tabi tutulmaları ve bu esnada yaşanan olumsuzluklardır. Bu amaçla Tevfik Paşa Hükümeti, Ermenilere karşı işlendiği iddia olunan "suçları" araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar verdi. Divan-ı Harb Komisyonu olarak oluşturulan bu heyette dikkat çeken bir busus da İtilaf Devletleri'nin müdabaleleriyle komisyona Ermeni ve Rum üyelerin dahil edilmesidir.

Her ne kadar komisyonun çalışmalarında dönemin siyasi çatışma ortamı yargılama sürecini doğrudan etkilemiş ise de bu yargılamalar esnasındaki veriler bize tehcir esnasındaki gelişmelerle ilgili farklı ve çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada, Divan-ı Harb Komisyonu'nca gözaltına alınan eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey'le ilgili suçlamalardan yola çıkılarak, Birinci Dünya Savaşı başlan-

dan itibaren takriben bir yıl boyunca Diyarbakır vilayetinde yaşanan genel idari durum, savaşın yarattığı sorunlar ve bu sorunların Ermeni tehciri sırasındaki birtakım olumsuzluklarda ne tür bir etki yapmış olabileceği üzerinde durulmuştur. Söz konusu dönemde ardı ardına Diyarbakır valiliği yapmış olan Hamit Bey ile Dr. Reşit Beylerin bu sorunlar karşısında takındıkları tavırlar, çözüm çabaları, özellikle Reşit Bey'in tutuklu kaldığı süreçte Hamit Bey'i de sorumlu tutan ve suçlayan ifadeleri, ağırlıklı olarak her ikisinin hatıralarından yola çıkılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, Divan-ı Harb, Reşit Bey, Hamit Bey, Diyarbakır

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğinde özel adıyla kodlanıp uluslararası ilişkilerin ilgi alanına sokulan "Ermeni Meselesi" kısa sürede propaganda, suikast, isyan aşamaları ile Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinin en önemli sorunlarından biri haline geldi.

Üst başlığı "tehcir" olan sorunun alt başlıklarında; nerelerden ve ne kadar Ermeni'nin tehcire tabi tutulduğu, bu süreçte ne kadar Ermeni'nin hayatını kaybettiği, ölümlerden hükümetin ne oranda sorumlu olduğu, yerlerinden edilen Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve mülklerin akıbeti, ulaşım araçlarının yeterliliği veya yetersizliği, yolculuk sırasındaki güvenlik, bölgedeki asayiş ve idare sorunları vesaire konular vardır.

Bu önemli sorun, doğurduğu sosyal-siyasal sonuçları itibarıyla bizzat tehcir kararını alan hükümet tarafından da soruşturma konusu haline getirilmiş ve bu bağlamda 1915 Eylül'ünde "yerinde inceleme yapmak ve suçluları Divan-ı Harb'e göndermek amacıyla" üç ayrı tahkik heyeti kurulmuştur.

Dahiliye Nezaretince Tahkik Heyetlerinin Oluşturulması

Dahiliye Nazırı Talat Bey, 28 Eylül 1915'te Sadaret'e gönderdiği arzda, Erme-

(*) Dr., Uludağ Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

nilerin sevkleri esnasında bazı memurlarla ahaliden bazılarının suistimalleri ve kanuna aykırı hareketlerinin olduğunu anlaşıldığını belirtmişti. Bunun üzerine, yerinde inceleme yapmak ve suçluları Divan-ı Harb'e göndermek amacıyla Temyiz Mahkemesi Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Seyyid Haşim ve jandarma binbaşlarından Galib Beylerin, Hüdavendigâr ve Ankara vilâyetleriyle, İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Niğde livâlarına; İstinaf Mahkemesi Reisi Asım Bey'in başkanlığında İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhiddin ve Ankara vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Beylerin Adana, Halep, Suriye vilâyetleriyle Maraş, Urfa, Zor livâlarına; Bitlis eski valisi Mazhar Bey başkanlığında İstanbul Bidayet Savcısı Nihad Bey ile jandarma binbaşlarından Ali Naki Beylerin Erzurum, Trabzon, Sivas, Ma'mûretü'l-azîz, Diyarbakir, Bitlis vilâyetleriyle Canik livâsına gönderilmeleri kararlaştırılmıştı.

Esasında bundan iki gün evvel 26 Eylül 1915'te Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e gönderilen yazıda tahkikat sebebi ve mıntıkası hakkında bilgi verilirken, başkanlığında oluşturulacak heyette jandarma binbaşısı Ali Naki Bey ile birlikte Adliye'den uygun görülen birinin bulunacağı yazılmıştı. Daha sonra ise 3 Ekim 1915 tarihli şifreyle de tahkik heyetlerinin yetkileri izah edilmişti.¹

Bu incelemeler sonucunda, birtakım sorumlular hakkında idari ve adli kovuşturmalar yapılmıştır. Ne var ki savaşın genel havasının da etkisiyle sorun, "çözümü öncelikli olaylar" sıralamasında biraz gerilerde kendisine ancak yer bulabilmektedir.

Bununla beraber savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin kaybeden tarafta yer alması ve adı geçen dönemde bahse konu olayların faili görülen siyasal kadronun Mütareke'yi takiben yurt dışına firar etmeleri, Ermeni Meselesi'ni yeniden siyasetin öncelikli konusu yapmıştır. Ne var ki Mütareke'den

önce, 14 Ekim 1918'de bizzat Talat Paşa'nın girişimiyle kurulan Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin üzerine yapışık duran İttihatçı kimliğiyle İtilaf Devletleri'nin talebine uygun bir yargılama süreci başlatması beklenemezdi. Nihayet Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, özellikle İttihatçı liderlerin kaçışına göz yumduğu suçlamalarına daha fazla dayanamayıp 9 Kasım'da istifa etti ve yerine 11 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni hükümetin kurulması, beklenildiği gibi yargılama sürecini hızlandırdı. Aslında 13 Kasım 1918'de İstanbul'u gayri resmi olarak işgal eden galip devletlerin ilk işlerinden birinin 1915 Tehciri sorumlularını mahkemeye çıkarıp yargılamak olacağı beklenen bir durumdu. Zira İtilaf perdesi altında birikmiş kin ve garaz, meydana çıkmak için İngilizleri bekliyordu.²

Esasında daha önceden 28 Ekim'de Divaniye Mebusu Fuat Bey, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Kabineleri'nin Divan-ı Âli'ye sevkleri için bir tahrir vermiş, bu tahrir 4 Kasım tarihli oturumda gündeme alınmış ve suçlanan şahısların Beşinci Şube'ye gönderilmesi kararlaştırılmış bulunuyordu.³

Diyarbakır Vilayetinde Halef-Selef İki Vali: Hamit Bey ve Reşit Bey

Bu çalışmada, yukarıda bahse konu olan yargılama sürecinin ilk aşamasında gözetilene alınan eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey'le ilgili suçlamalardan yola çıkılarak, Birinci Dünya Savaşı başlarından itibaren takriben bir yıl boyunca Diyarbakır vilayetinde yaşanan genel idari durum, savaşın yarattığı sorunlar ve bu sorunların Ermeni tehciri sırasındaki birtakım olumsuzluklarda ne tür bir etki yapmış olabileceği üzerinde durulacaktır.

(1) Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 128-129).

(2) Halit Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 505.

(3) Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 212. Bu tartışmalardan sonra, kabine üyelerini sorgulayıp Divan-ı Âli'ye verme yetkisi Meclis-i Mebusan'ın yetkisi dahilinde olduğundan, mecliste bulunan şubelerden birinin, sorgulama işini yapması için kura çekildi. Bunun üzerine Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin sorgulama görevi Beşinci Şube'ye verildi. Fakat Meclis-i Mebusan'ın kapatılması üzerine, herhangi bir karar çıkmadan yapılmakta olan sorgulama sona erdi.

Söz konusu dönemde ardı ardına Diyarbakır valiliği yapmış olan Hamit Bey⁴ ile Dr. Reşit Beylerin⁵ bu sorunlar karşısında takındıkları tavırlar, çözüm çabaları, özellikle Reşit Bey'in tutuklu kaldığı süreçte Hamit Bey'i de sorumlu tutan ve suçlayan ifadeleri, ağırlıklı olarak her ikisinin hatıralarından⁶ yola çıkılarak incelenecektir.

Hemen belirtmek gerekir ki Reşit Bey'in bu ithamları karşılıklı polemik konusu haline gelmemiştir. Tarafların böyle bir niyet içinde olup olmadıkları bir yana, Reşit Bey'in kısa bir süre sonraki intiharı buna meydan vermemiştir.

Tüm bu tartışmalara zemin hazırlayan ilk gelişme, Dr. Reşit Bey'in Diyarbakır valiliği döneminde Ermeni tehciri ve bazı suistimaller dolayısıyla buradan ayrılmasını takip eden günlerde başında Mazhar Bey'in olduğu tahkik heyetinin incelemelerine muhatap olmasıdır. Öyle ki Reşit Bey Mülkiye Müfettişi Hamit Bey'le ilişkilerinin daha doğru ifadeyle çatışmalarının miladı olarak bu olaya gönderme yaparak, onun bu vesileyle kendisini yakın takibe aldırıldığı görüşündedir.

Ayrıca Diyarbakır'da incelemeler yapan Mazhar Bey heyetinin kendisine karşı önyargılı davrandığını da şu satırlarla anlatır: *"İşte benim oradan hareketinden sonra giden Bitlis vali-i sabıki Mazhar Bey'le rüfekasının menba-ı istidlâlâtı gayr-ı meşru e'fâl ve hareketine mani olduğum zevat ile onların tedarik ve irae edebildikleri ücretli şahitlerdir."*⁷

Genç yaşlarda ayrı ayrı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girip aktif olarak çalışan ikilinin dostane yakınlıklarını veya düşmanlıklarını net çizgileriyle ortaya koyan çok somut bir bilgi elimizde yoktur. Kaderlerinin birleştiği nokta, 1914-1915 yıllarında Diyarbakır'a halef-selef vali olmalarıdır. Dahası, hükümet her ikisine de ilk valilik tecrübesi olmak üzere harbin doğurduğu öneme binaen önce Basra valiliğini ısrarla teklif etmiştir. Talat Paşa, bu noktada bir ikna yöntemi olarak kullandığı namuslu adam tarifinin, yani "kadın, para ve

kumarla kirlenmemiş"liğin içine Hamit Bey'i de Reşit Bey'i de alır ve bu hal, hükümetin gözünde ikisinin de aynı değerdede oldukları anlamını taşır.

Hamit Bey mesleki şöhretini idare teşkilatının merkezindeki Teftiş Heyeti'nde kazandı. "Denetçi" bir kurumun başında bulunması, eğilmeyen, doğru bildiğini sakınmadan söyleyen mizacı ile birleşince çoğu kere muhataplarıyla çatışma içine girmesine sebep olmuştur. Herkesçe bilinen bu özellikleri yüzünden adı "Deli"ye çıkan Hamit Bey, idari yapıya Mülkiyeli orijinden gelmeyip "asker, doktor, mübendis, baytar gibi hukukla alakası olmayan acizler sokulursa, pek tabii olarak memleketin idaresinin bozulacağını"⁸ iddia

(4) Hamit Bey 1878'de Rodos'ta doğdu. İlk öğrenimini burada yaptı. 1902'de Mülkiye'yi bitirdi. Selanik vilayetine bağlı kazalarda kaymakamlıklar yaptıktan sonra mutasarrıf olarak görevler yaptı. 1914'te Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Teftiş Heyeti'nde müdür muavinliği, sonraları müdürlük görevlerinde bulundu. İlk valiliği 1914 Eylül'ünde atandığı Diyarbakır valiliğidir. Buradan tekrar Mülkiye müfettişliğine tayin olundu. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinden hemen sonra Canik Sancağı mutasarrıflığına atanıp Milli Mücadeleye katıldı. Bu dönemde Trabzon, Erzurum ve Fransızlarla Ankara Hükümeti adına devir-teslim müzakerelerini yürüttükten sonra Adana valiliklerinde bulundu. 1. TBMM'nde Trabzon mebusu olarak görev yaptı. 1922'de kendi isteğiyle emekli oldu. 1928'de İstanbul'da öldü (ayrıntılı bilgi için bkz. Eken, *Hamit Bey*).

(5) Dr. Resit Bey 1872 yılında Kafkasya'da doğmuştur. Mekteb-i Tibbiye'de kurulan ve daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Çeşitli yerlerde doktorluk görevlerinde bulunduktan sonra, I. Dünya Savaşı'nın en karışık döneminde Diyarbakır ve Ankara valiliklerinde bulundu. Özellikle Diyarbakır valiliği esnasında buradaki Ermenilerin faaliyetlerine yakından vakıf oldu. Bu olaylarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Doğu'daki Ermeniler aleyhimize öylesine kişirtilmişti ki, şayet yerlerinde bırakılsaydı, çevrede bir tek Türk ve Müslüman yaşadığını görmek imkânsız olacaktı"*. Dr. Reşit, Lice kaymakamı ve Beşiri kaymakam vekilini öldürmenin yanında, Ermeni "tehciri" ve "katliami" ile suçlanarak 5 Kasım 1918 tarihinde tutuklanmıştır. Bekiraga Bölüğü'nde devamlı baskılara maruz kalıp savunma dahi yapılmaması sonucu, hamama götürülürken otomobile kaçırılır. Firarından yaklaşık on gün sonra, Beşiktaş civarında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu polisler tarafından etrafı sarılır. Yakalanacağını anlayınca da teslim olmamak için kendi tabancası ile intihar eder. Dr. Reşit Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şabingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir, 1997; Ahmet Mehmetefendioğlu, *Sürgünden İntibara, Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, İzmir, 1992; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646.

(6) Hamit Bey Defter-i Hatırat adını verdiği hatıralarını 1926 yılında Trabzon da yaşarken kaleme almaya başlamıştır. Dr. Reşit Bey hatıralarını günlükler biçiminde tutuklu bulunduğu günlerde kaleme aldı. Bu durumda içinde bulunduğu ruh halini kestirmek zor olmasa gerekir. Siyaseten bir linç kampanyasına maruz kaldığına inanması, içinde bulunduğu yalnızlaştırılma hali, uğradığı iftira ve ithamlar onu doğal olarak yoğun bir savunma psikolojisine sürükleyecektir. Bu bağlamda yaşadığı günden geriye doğru kendisinin dışında başka kabahatli, başka suçlular aramaya başlayacaktır. İşte tam da bu esnada kaleminin ucuna o günlerdeki soruşturma sürecinde bazı çalışmalarda bulunan Dahiliye Nezareti Müsteşarı, Diyarbakır valiliğinden selefi Hamit Bey takılacaktır.

(7) *Sürgünden İntibara*, s. 41.

(8) Eken, *Hamit Bey*, s. 468.

edecek kadar meslek taassubuna sahip biridir.

Diyarbakır'daki İdari Sorunlar

Hamit Bey ile Reşit Bey'in Diyarbakır valiliğindeki görev sürelerinin toplamı 13 aydan biraz fazla bir zamana denk düşer. Bu süre, bırakın bir vilayetin sorunlarını çözme-yi, sorunların doğru dürüst tespitine bile ancak yetecek kadar kısadır. Kaldı ki dönemin savaştan kaynaklanan güçlükleri de dikkate alındığında çözüm büsbütün zorlaşmaktadır. Hamit Bey'in valilik döneminde⁹ Diyarbakır vilayetinin sorunları Kafkas cephesindeki çatışmalar sebebiyle ordunun ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde karşılaşılan zorluklar, yolsuzluklar, suistimaller, genel asayiş durumu, bunları çözme çabaları, fukaralık, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sorunlar olarak ön planda yer almıştır.

Reşit Bey'in idarecilik dönemi ise bütün bu sorunlara ilave olarak Diyarbakır'da gerek buradaki Ermenilerin uygulama kapsamında olmaları ve gerekse bu vilayetimizin kuzeyden güneye göç yolu üzerinde bulunması sebebiyle tehcir olayının getirdiği fazladan problemlerin yaşandığı bir dönemdir.

Doğu Anadolu ile Arabistan'ı birbirine bağlayan doğal yollar üzerinde bulunan, Er-gani, Mardin, Siverek sancaklarının bağlı bulunduğu Diyarbakır vilâyeti yaklaşık 42.000 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı başında il sınırları içinde yarım milyon civarında nüfus yaşamaktaydı.¹⁰

Diyarbakır'la ilgili intibalarını hatırlarında uzun uzadıya anlatan Hamit Bey, özetle şöyle söyler:

“Diyarbakır valiliğine giderken yabancı müdabaleleri üzerine Şark'ın kazandığı ehemmiyet dolayısıyla hükümetin o çevre için uygun gördüğü idari siyaseti sormuştum. ‘Bildiğin gibi idare edersin.’ cevabını almıştım. Halbuki nakil vasıtaları itibarıyla bize Avustralya kadar uzak

olan, eldeki bilgilere göre de Orta Afrika kadar meçbul olan o çevre hakkında pek de bildiğim yoktu.”¹¹

“1330 senesi Ağustosunun 29. günü, çok sevdiğim Teftiş Heyeti'ne veda ederek, istemeyerek yeni memuriyetime hareket ettim. Eylül'ün 17'sinde Diyarbakır'a vardım. Burasını, idareten ihmal edilmiş bir vilayet değil, mülbakatı itibarıyla kendi haline terk edilmiş bir yer halinde buldum. Çoğu vilayetlerimizde olduğu gibi burada da yüzyıllarca bir devlet idaresinin hükümlerinin olduğunu ispat etmek zordur. (...) Vilayetin nüfuzu ve hükmü altındaki kazaların adedi pek sınırlıdır. Bunların haricindeki kazalar, bilhassa Beşiri, Midyat, Cizre, Nusaybin, Havza idareden hariç bırakılmıştır. Buraların hâkimiyeti idaresizlik ve himaye yüzünden yerli aşiretlere ve daba doğrusu çetelere intikal etmiştir. (...) İşte bizim ilk valilik tecrübesi böyle bir sabaya ve seferberliğin yarattığı müşküllere isabet etti. Bir taraftan dairelerin ve zabitanın ıslahıyla uğraşırken diğer taraftan etrafıyla anlatılmış olan vaziyetin sebeplerini tabkik ettim ve inceledim. Hükümetin, vilayetin her köşesinde idareyi her tarafta tesise hiçbir engel olmadığını, bu hallerin ihmal ve lakaydiden doğduğunu öğrendim(...) Adil bir idare özlemi çeken bu bölge halkı için şekavet mukaddermiş. Bunun değiştirilmesi zamanı henüz gelmemiş. Zaten yalnız burada değil hiçbir tarafta ve hiçbir zaman biz memleketlere sahip olmamışız. Vazifemiz idaresizliğin doğurduğu aksaklıklara inbisar etmiş. İdarenin inceliklerini bilmeyenler bu hali, memurların aczine yüklemişler. Bu yargı umumiyetle doğru değildir. İletinin kökü, devletin teşkilatındadır. Çağın gereklerine uygun bir makine kurulmaz, idareye ilmi bir şekil verilmezse, kanun herkese hâkim olmazsa, memleket muhtelif kuvvetlerin çelişkisi ve çarpışması arasında ezilir gider. (...) Artık vazifemiz eski düzeni bozmamak, idare-i

(9) Diyarbakır valiliğine atanan Hamit Bey, 10 Eylül 1914'te İstanbul'dan ayrılır. 30 Eylül'de Diyarbakır'a varır, 1 Ekim'de görevine başlar (Eken, *Hamit Bey*, s. 25-26). Buradaki görevinin sonunda valilik vekaleten üzerinde olmak üzere şehirden ayrılır.

(10) Kamil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 143. Reşit Bey anılarında vilayetin alanını 75.000 kilometrekare ve idari birimlerini merkezle birlikte dört liva, on kaza ve müteaddit nahiyelerden müteşekkil ve nüfusunu da takriben beş yüz bine malik olarak vermektedir (*Sürgünden İntibara*, s. 42).

(11) Eken, *Hamit Bey*, s. 609.

maslahat eylemek, yani sürüye katılmaktan ibaret kalıyordu.”¹²

Vilayetindeki Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nun suistimallerini de hikâye eden Hamit Bey savaşın başladığı o günlerde burada yaşanan pek çok güçlüğü hatıralarında şöyle değinir..

“Seferberlik icapları memuriyet idaresini vicdan sızlatan bir şekle sokmuştu. Tekâlif-i Harbiye... Bu verginin girmediği hiçbir yer, kapsamadığı hiçbir meta kalmamıştı. Vilayetin muvakkat inhinalinden istifade eden bazı hırsızlar, çok yerlerde olduğu gibi akla gelebilecek bemen her şeyi aşırımlardı.

Memleketin en soğuk bölgesine, karlar ve buzlar içine sıkıştırılmış olan çıplak ordunun gerçekten ihtiyacı çoktu. Fakat kumandanların isteklerinin de sonu gelmiyordu. Bu cümleden olarak Mahmut Kamil Paşa, sabah akşam çaylarında yenmek üzere Tekâlif-i Harbiye suretiyle yumurta toplanmasını dahi istemişti. Askerimizin cepbede geçirdiği acıklı hayata şahit olanlar bu isteğin, vaziyete karşı ne acı bir istihza teşkil ettiğini takdir ederler.

İhtiyacın şiddeti göz önüne alınarak isteklerdeki ifrat ve mantıksızlığa bakılmıyor, bulunabilen her şeyin hazırlanıp gönderilmesine çalışılıyordu. Fakat zaman ilerleyip harp kıztıkça iradeler öyle zalim bir şekil aldı ki artık Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'na devam için kalbimde yeteri kadar kuvvet bulamadım. Bu firavun postunu pek namuslu ve muhterem bir zat olan Kadı Necip Efendi'ye terk eyledim. Bu komisyon hakkında sonradan birtakım dedikodular olduysa da bu sözlerin kaynağı, teklifâtın acizlere hasrolunmayıp o zamana kadar kendilerini seçkin ve dokunulmaz gören kişilere sırayetidir.

Ordunun vilayete yüklediği en büyük dert, nakil vasıtalarıydı. Bu husustaki istekler vilayetin taşı toprağı hayvan olsa tatmin edilemezdi. Diyarbakır'a gelişimden önce Vekalet'in zaafından yararlanarak alakalılar çevrede işe yaramaz ne kadar hayvan varsa silip süpürmüşler,

alıp götürmüşlerdi. Yaratılmış olan şu yoksulluk dikkate alınmayarak deve kolları, erzak kolları, cephane kolları adı altında sayısız hayvan isteniliyordu. Bunları isteyenlerin birbirlerinden haberi yoktu. Vilayetin mevcudu ve kabiliyeti ise hiç kimse tarafından nazar-ı itibara alınmıyordu.

Ordu durmadan feryat ediyordu. Ne çare ki ihtiyacı temin benim de civar vilayetlerin de kudretleri üstündeydi.

Diyarbakır merkezine Cephane Kolları Kumanda Heyeti diye bir kaymakam ile birçok subaylar musallat edilmişti. Bunlar yüz altmışar hayvandan 20 kol teşkiline memurdular. Bunları tamamen değil, iki kolu tamamlamak –yukarıda belirtilen sebeplerden- vilayetin kudreti dışındaydı. Fakat bu gerçeğin ilgili makama anlatılması bizce sakıncalı, kumandanlıkça zararlı idi.

Tekâlif-i Harbiye Komisyonu üyesinden biri gündüz verdiğimiz erzakın kavurma tenekelelerinin aksamaları pazara çıkarılarak pek ucuz fiyatla satılmakta olduğuna şahit olmuş. Ve hatıta iddiasını ispat için iki mecidiyeye bir teneke kavurma almış. Keyfiyet, makamıma bildirildi. Bir tabkik heyeti teşkil olundu. Yapılan tabkikat neticesinde bu dolap meydana çıkmakla beraber kaymakamın bununla da yetinmeyerek kadroların dolması endişesini büsbütün bertaraf etmek için mühim miktarda hayvan sattığı da ortaya çıktı. Meseleyi tafsilatıyla Ordu'ya, Harbiye Nezareti'ne yazıp hayduttan başka bir şey olmayan kumandanın değiştirilmesini ve cezalandırılmasını istedim. Harbiye Nezareti berifin hırsızlığını bir yana bırakarak adamı vassıflandırmamıza tutulmuş. Haydut deyimini bir kaymakama karşı kullanmakla orduyu tabkir eylemiş, bir cinayet işlemişiz. Onlarca daima kusur bir halim varsa o da tabasbus etmemek, keyfe hizmet etmemek, nefsimi ve idaresine memur olduğum halkı çiğnetmemektir. Gerçekten, efendiler bunları vilayetimde yapamadılar. Vilayetin üstün gayret ve himmetine, bölgeyi baştan başa dolaşan V. Kuvve-i Seferiye Kumandanı

(12) Eken, Hamit Bey, s. 465-468.

Bekir Sami Bey’le erkân-ı harbiyesi ve maiyeti tamamıyla sabit olmuşlardır.”¹³

Kendisine Basra valiliği teklif edildiğinde, ilk valiliği en müşkül bir devrede ve “bulaşık” bir yerde tecrübe etmekten kaçındığı için kabul etmediğini söyleyen Hamit Bey, kendisini bu defa Basra’dan hiç de aşağı kalır yanı olmayan Diyarbakır’daki sorunlar yumağının içinde bulmuştu Buradaki görevini özetlerken “*Hak yolunda altı aylık cidalden ibaret kaldı.*” diye yazar.¹⁴ Hamit Bey, Diyarbakır’a Teftiş Heyeti müdür muavinliğinden gelip buradaki ilk valiliğinden birinci sınıf Mülkiye müfettişliği görevine geçerek ayrıldı.

Vali Reşit Bey’in Diyarbakır Gözlemleri

Reşit Bey ise Diyarbakır’a vardığında karşılaştığı tabloyu şöyle özetler: “*Diyarbakır’da yeni gelmiş idim, memurları ve vilayeti bilmiyordum; fazla olarak hal-i harb, ihtiyacı askeriyeye, mülteciler, Ermeni çeteleri, isyanlar gibi gayet mühim vekayi ve gavail mevcut idi.*”¹⁵

“(...) Diyarbakır’da Ermenilerin sevk ve nakli keyfiyetinin ne şerait dabilinde yapıldığını izah ve bu isnadatın bazı menafi-i hissiyelerine dokunulan eşhasla seyiyat-ı idaresi şayan-ı teessüf bir dereceye varan selefim Hamit Bey’in iraz-ı şahsiyesi mahsulü olduğunu izhar için Diyarbakır’da muvasalatımda ne gibi ahval karşısında kaldığımı biraz tasvir etmek lazımdır. Diyarbakır’da muvasalatım harbin en nazik bir zamanına tesadüf etmiştir. Van ve Bitlis’in bir kısm-ı mühimmi düşman istilasına uğramış, ordudan firar edenler, her yerde tecavüzatta gasb ve garatta vilayet dabilinde veya hududunda vukua gelen Yezidî ve Nasturî isyanları tedabir-i müessire ittihazını icab ettirmekte; Ermenilerin takındıkları mütecevizane, küstahane vaziyet, haysiyet-i hükümeti ciddinden düşündürecek bir halde; buna mukabil istinat edilecek bir muntazam kuvvet mefkut, ihtiyat efradı namıyla jandarmaya verilen kıymet ve miktar itibarıyla hiç mesabesinde, efkar-ı İslamiye bir taraftan harp endişesiyle bir

*taraftan Ermeni katliam ve tecavüzleri korkusuyla mütebeyyic, küçük bir sebeple büyük karışıklıklar vukuu muhakkak idi. Tekalif-i Milliye ambarları nakliyat-ı askeriyeye işleri ve bilumum umur-u mühime Ermeni komitecilerinin ellerine bırakılmış. Ermeni murakbasi, valinin müşavir-i hassı tahsildarlık gibi bir vazife-i hasiseyi deruhte eden iyi tahsil görmüş Ermeniler. (Bunlardan biri mülkiye ve hukuk mekteplerinden mezun iken maksat sekiz gurus maaşla tahsil memurluğunda müstahdem idi.) Kurayı dolaşarak Ermenilerini ikaz ve ihzar etmekte... İşte idaresi bu derece muhtel, vaziyeti bu kadar nazik ve vahim, vesait-i inzibatîyesi hemen hemen mefkut bir vilayete vasıl olduğum zaman vali-i sabıktan sadre şifa verecek hiçbir malumat ve mütalaa almak da mümkün olmadı.”¹⁶ Reşit Bey bu durumdan “*Selefim Hamit Bey valilik etmemiş, zevk ve sefasıyla ve bir lakaydî-tâm ile umur-ı hükümeti müzebzeb ve nüfuz-u hükümeti mâ’dum bir hale getirmiş.*” ifadesiyle Hamit Bey’i sorumlu tutmaktadır. Bundan başka “*Eğer memlekete bir sene evvel gelmiş mahiyeti ve muhibiti öğrenmiş, memurları tasfiye etmiş ve mesele hakkında tedabir-i müessire ittihaz edebilecek zaman bulmuş olsaydım bittabi suistimalat ve sui- ahvalin hiç biri vaki olmazdı*”¹⁷ diyerek onun sorumluluk payını daha da fazla göstermeye çalışmaktadır.*

Vali Hamit Bey’in Gözlemleri ve Eleştirilere Cevabı

Hamit Bey’in ise bu suçlamalara cevabı şöyledir:

“*O, benim Diyarbakır’da zevk ve sefa ile vakit geçirdiğimi, Ermenilere göz yumduğumu, komitacı bir kişiyi tahsil memuru tayin ettiğimi yazıyor. Ben, ne bu vilayette ve ne de diğer yerlerde zevk ve sefadan hissemi almadım. İçki*

(13) Eken, *Hamit Bey*, s. 471-472.

(14) Eken, *Hamit Bey*, s. 472.

(15) *Sürgünden İntihara*, s. 42. Esasında Reşit Bey Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ve artan Ermeni olayları nedeniyle Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetleri müfettiş-i umumiliğine kâtib-i umumi olarak tayin edilmiş ve bu bölgede çalışmıştı (*Sürgünden İntihara*, s. 10).

(16) *Sürgünden İntihara*, s. 32-34.

(17) *Sürgünden İntihara*, s. 41.

içmek âdetim değildir. Vazifenin bana verdiği zevki hiçbir şey vermez.

Ermenilere ne dostluk ne de düşmanlık gösterdim. Zamanımda bu millete o bölgede busumeti çekecek hiçbir hadise olmadı. Gerçekten bir gün Ermeni mahallesinde gözlenen asker firarileri bulunduğu ve çarpışma başladığı haber verildi. Derhal vaka yerine yetişerek bir kişiden ibaret olan firariyi ölü olarak elde ettik. Bitlis vilayetinde Ermenilerin bazı tecavüzleri buldukları mahallinden bildirilmesi üzerine Ermeni murabhasını ve söz anlayan kişileri davet ederek kendilerini diğer vilayetlerde hemşehrilerinin yaptıkları taşkınlıklardan haberdar ettim ve onlara benzeri hadiseler çıktığı zaman hükümetçe alınacak tedbirlerin pek şiddetli bir hal ve vaziyete uygun olacağını ihtar ettim.

Herifler teminat verdiler. Mesuliyeti üzerlerine aldılar. Hiçbir şey yapmadılar ve yaptırmadılar. Vilayeti Reşit Bey'e bu vaziyette teslim ettim.

Tahsil memuruna gelince: Teftiş Heyeti'nde Astik Efendi adında Mülkiye Mektebi mezunlarından bir muhasebe kâatibi vardı. Bu çocuk gayet sadık, çalışkan ve namuslu idi. Arkadaşlarından başka bir kimseyle temasa gelmez, hatta kendinden olanlara yaklaşmazdı. Anadolu-yı Şarki müfettişlerinden Mösyö Hoff'un maiyetini ayırma sırasında bu çocuk, arkadaşların hatırına geldi. Ben de pek münasip gördüm ve tayin ettirdim.

Alınması zorunlu olan gayr-i Müslim unsurlar arasında herhalde en az zarar Astik'ten gelebilirdi. Harbin patlaması ve hadiselerin aldığı şekil Hoff'u da maiyetini de darmadağın eylediğinden Astik Efendi bir gün sefil bir vaziyette Diyarbakır'a çıkageldi. Denenmiş olan halleri dolayısıyla kendisini orada alıkoydum ve tahsil memurluğuna tayin eyledim ve hatta -tabiatıyla sadakatsizliğine istinaden olmayacak- bir müddet tehcirden korunan bu çocuğa uzaktan para yardımında bulundum. İşte fesat yaymak için tayin olunduğu iddia olunan zat budur. Cereyan eden işler bundan ibarettir.”¹⁸

Hamit Bey'in alçakgönüllüce “*ne dostluk ne düşmanlık gösterdim.*” demesine rağmen gerek Ermenileri gerekse başlarına bir şey gelmesinden çekindiği yabancıları görevinin de gereği olarak koruduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, İngilizlerin ifadesine göre, bir saldırı ve tutuklama ihtimaline karşı Diyarbakır'daki İngiliz konsolos yardımcısı ile konsolosluk personelinin Akdeniz kıyılarına güvenli bir şekilde ulaşmalarını temin etmişti.¹⁹ Ayrıca Sis Başpiskoposu, Kasım 1921'de Paris'teki Ermeni delegelerine yazdığı bir mektupta Hamit Bey'in Diyarbakır'da iken Ermenilere karşı çok dürüst davrandığını yazmıştır.²⁰

Reşit Beyin Sorgulanması Süreci

Yukarıda daha 1915 de, zamanın hükümetinin Dahiliye Nazırı Talat Paşa delaletiyle savaşın gidişatı içinde meselenin genel bir inceleme ve soruşturma konusu olmaktan öteye götürülemediğinden söz edilmişti.

Savaşın sonlarında bu defa yine Talat Paşa Hükümeti Ermenilerin geri dönüşleri sorununu ele aldı. Hamit Bey'e göre: “*Talat Paşa, hırsızların takibini ibmal etmemiş, münasip zamana ertelemişti. Bunda tenkit edilecek bir cihet yoktu. Tehcir, işe ve tekalif-i harbiye vesilesiyle yapılan sayısız suistimallere göz yummak herhalde doğru olmaz ve vatanseverlikle bağdaşamazdı.*”²¹

Ancak ne Talat Paşa ve ne de ardından kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümetleri, Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in kendisini yeni görevi için tebrike gelen Ermeni heyetine, “*Ermenilerin yerlerine iade edileceğini ayrıca mal ve mülklerinin de kendilerine teslim edileceğini*” söylemesine rağmen²² bu sorunu bir celsede çözebilecek girişimleri sürdüremediler. Bunun en önemli sebebi adı geçen kabinelerin

(18) Eken, *Hamit Bey*, s. 476-477.

(19) Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. 1, Ankara, 1973, s. 93. Amiral Webb'den Curzon'a 3 Eylül 1919 tarihli rapor.

(20) Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s. 152-155.

(21) Eken, *Hamit Bey*, s. 478.

(22) Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 169.

siyaseten güçsüzlüklerinin yanında iktidar sürelerinin de kısıtlı olmuştur. Ancak yine de her şeye rağmen Ermenilerin geri dönüşleri yolunda hatırı sayılır bir adım atıldığını söylemek mümkündür.

Hamit Bey'in bu süreçte doğrudan rol üstlenmesi 14 Ekim 1918 de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırlığına getirilen Fethi Bey'e 15 Ekim'de müsteşar olmasıyla açıklanabilir.

“Birçok dedikoduyu mucip olup Fethi Beyle benim zimmetime kaydedilmek istenilen esas tabkikata gelince: Bundaki hikmet ve garaz gizli değildir. Mütarekeden sonra kamuoyu beyecanla harp mesûlleri ile göç işlerinde vaki olan suistimal faillerinin cezalandırılmasını istiyordu. Fethi Bey, bu hususta ne yapılmak mümkün olduğunu benden sordu. Talat Paşa tarafından ‘tetkik-i seyyiat’ için Anadolu’ya üç beyet gönderildiğini, bu beyetlerin tanzim etmiş bulunması gereken tabkik evraki üzerine kanunî takibat yapılması en doğru yol olacağını söyledim.

Bu mütalaa uygun görüldüğünden bunlar arasında merkezî Anadolu’da vazife gören eski valilerden Mazhar Bey ve arkadaşları davet olunarak tabkikatın kanuna uygun olarak neticelendirilmesi tebliğ olundu. İşte, tabkikatın sebebi ve cereyan şekli bundan ibarettir.”²³

Bir sonraki Tefvik Paşa Hükümetinde de Dahiliye Müsteşarlığına devam edecek olan Hamit Bey önceki inceleme heyetlerinin yapmış buldukları araştırmalardan faydalanılarak meselenin olabildiğince “kanuna uygun” ve “aynı zamanda “seri” bir şekilde çözüme kavuşturulmasını ister görünmektedir. Aynı zamanda kuvvetle muhtemel bir siyasal linç kampanyasının da önüne geçmek istediği akla yatkın davranış biçimidir. Ne var ki bu yollu küçük çabalara rağmen politikanın kaygan zemininde olaylar çabucak şirazesinden çıkacaktır Hamit Bey de zaman içinde tahkikatın şekil ve hedefinin değiştiğinden, takip ve muhakeme işlerinin ne pahasına olursa olsun muhaliflerini ezmek isteyen kişilere ve

harp divanlarına tevdi edildiğinden şikayetçidir. Bütün kötülüklerin günahını da Tefvik Paşa ve Damat Ferit Hükümetlerine yükler.²⁴

Tefvik Paşa Hükümeti iş başına gelince, İttihatçıların geçmiş icraatlarının sorgulanıp, meydana gelen birtakım suistimallerin faillerinin cezalandırılması konusunda çok yönlü baskı altında kaldı. Araştırılması istenilen suistimallerin birisi de, Ermenilerin tehcire tabi tutulmaları ve bu esnada yaşanan olumsuzluklardır. Bu amaçla Tefvik Paşa Hükümeti, Ermenilere karşı işlendiği iddia olunan “suçları” araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar verdi. Konu ile ilgili tartışma, Meclis-i Vükela'nın, 21 Kasım 1918 tarihindeki toplantısında ele alındı. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey; muhtemelen bu tarihten önce, eski hükümet zamanında suistimali olanlar hakkında adli takibat yapılmasını ve “ibret-i müessire” gösterilerek, hukuk işlerine vâkıf bir zatın görevlendirilmesi fikrini ileri sürdü. Ancak Meclisi-i Vükelâ; suçu olan memurlar hakkında tahkikat yapıp ait olduğu mahkemede cezalandırılmasını olumlu bulmakla beraber, takibat yapılacak işlerin çeşitliliği ve çokluğu sebebiyle, bu görevin bir kişiyle değil, hususî bir komisyon vasıtasıyla yapılmasını kararlaştırdı. Ayrıca bu komisyonda adli memurlardan biri Rum, diğeri Ermeni milletine mensup iki zatın bulunmasının uygun olduğu da özellikle belirtildi Dahiliye Nezareti bu karar üzerine, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey'in başkanlığında, Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Müdür Muâvini Haralombos, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüseyin Hüsnü ve İstanbul İstinâf Mahkemesi azasından Artin Beyler'den oluşan beş kişilik bir Tahkik Heyeti kurdu. “Tetkik-i Seyyiât veya Tahkiki Seyyiât Komisyonu” olarak bilinen bu heyet, Emniyet-i Umûmiye Dairesindeki görevine 24 Kasım 1918 tarihinde başladı.²⁵

(23) Eken, *Hamit Bey*, s. 478.

(24) Eken, *Hamit Bey*, s. 478.

(25) Ferudun Ata, “Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, sy:15, ss. 310-311.

Bu komisyonun oluşturulmasında dikkat çeken en önemli gelişme İtilaf devletlerinin müdahaleleriyle komisyona Ermeni ve Rum üyelerin dahil edilmesidir

Hemen ifade edelim ki Mazhar Bey Hamit Bey'in telkini üzerine daha önceden bu mesele üzerinde çalışmak üzere Dahiliye Nezareti'nden bir tebligat almış ve hatta çalışmalarına başlamıştı. Yukarıda ifade edildiği gibi özellikle bu ilk soruşturma dönemi Hamit Bey'i Reşit Bey'in suçladığı kişilerin ilk sıralarına oturtmuştur

Yeniden Reşit Bey'in hikayesine dönecek olursak olaylar şöyle gelişir:

Reşit Bey 5 Kasım 1918 de gözetim altına alınır. 6, 7, 8 Kasım tarihlerinde ardı ardına Mazhar, Hüsnü ve Emin Beylerden oluşan *heyet-i tabkiyece* ifadesine başvurulur. 7 Kasım akşamı Dahiliye Müsteşarı Hamit tarafından yanına gönderilen Hadisat Gazetesi muhabirine bir mülakat verir.²⁶

18 Kasım'da Adliye Bidayet mahkemesinde tehcir meselesi hakkında bu defa şahit sıfatıyla ifadesi alınır. 13 Aralık'ta Adliyede tahkik heyetince "tedkik-i seyyiat komisyonu ve takibatı keenlem-yekün sayılarak," tehcir ve kaymakamların öldürülmeleri hakkında yeniden ifadesine başvurulur.²⁷

Gözaltı sürecinde Reşit Bey, 7 Aralık'ta Emniyet, 8 Aralık'ta Tahkik Heyeti, 18 Aralık'ta Adliye Bidayet Mahkemesi ve 13 Ocak'ta yine Tahkik Heyeti tarafından sorguya alınır.²⁸

Hemen ifade etmek gerekirse gözetim alındığı andan itibaren Reşit Bey psikolojik yıldırma ve sindirme hareketlerine maruz bırakılarak en ağır cezaya çarptırılmak istenmiştir. Sağlık sorunlarına ilgisiz kalınmış, etrafındakilerle teması kesilmiş, aile fertleriyle görüşmesine sınırlamalar getirilmiştir.²⁹ Reşit Bey'e reva görülen tecrit etme veya bir başka tabirle yalnızlaştırma yöntemiyle esasında onun şahsında "*harbin bemen bütün musibet-*

lerinin ağırlığını omuzlarında taşıyan - bütün-biçare ve mazlum memurların saffetiyle alay ediliyor" du.³⁰ Böylelikle ilk tutuklama günlerindeki siyasi karmaşaya kişisel hesaplaşmalar ve ucuz politika oyunları da eklenince ortamın kaygan zemininde ölç alma ve acımasız bir linç duygusu ön plana çıkacaktır. Nihayet bu psikolojik taarruzun kısa zamanda sonuç vermesi için Reşit Bey'in "*Ermeni meselesinde bir vazife-i vataniye ifa etmesinin bir bedeli olarak yüz binlerce lira çaldı gibi bezeyanlarla namusuna (da) dokunulacaktır.*"³¹

Bu sorgulamalarda Reşit Beyin suçlandığı konular şunlardır:

1. Lice ve Beşiri kaymakamlarının katledilmeleri
2. Ermenilerin katli ve imhası ve tehcir esnasında suistimallere meydan verilmesi

Reşit Bey bu suçlamalardan kaymakamların öldürülmeleri iddiasına karşılık şöyle yazar. "*Merhum Lice Kaymakamı Nesimi ve Beşiri Kaymakamı Sabit Beylerin hiçbir suretle katlettilirilmemiş ve ettirilmesi de müstebat olduğunu ispata medar olmak üzere vilayet dabilinde o zaman su-i halleriyle nazar-ı dikkati celb ve haklarında muameleyi şedideye beni mecbur eden kaymakamlar (vardı)(...). Hatırım da kalan bazı kaymakamları kıymet-i şahsiye ve resmîyelerin merhum kaymakamlara nisbet kabul etmeyecek derecede pek düşük; Ermeni meselesindeki su-i idare ve su-i hareketleri pek fahiş olduğuna nazaran Nesimi ve Sabit Beylerin Ermeni meselesinden dolayı katlettilirilmiş olması farz-ı muhaldir. Kaldı ki Beşiri vilayetin Ermenisi en az bir kazası ve bilakis Kürt aşiretlerinin en mühim şekavet muntıkası ve kaymakam vekili Sabit Bey de sinn-i tecrübesizliği ile*

(26) *Sürgünden İntibara*, s. 44.

(27) *Sürgünden İntibara*, s. 51.

(28) *Sürgünden İntibara*, s. 44 vd. Reşit Bey, 29 gün polis müdüriyetinde kaldığını, sonunda polis refakatinde tevkifhaneye (Bekirağa Bölüğü) getirildiğini anlattıktan sonra hükümetin kendisi hakkında yaptığı tahkikatı ifşa etmesini, hasımlarının bu suretle aleyhinde delil toplamaya imkân sağladığı için kanuna mugayir bulunduğunu söyler (*Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 [1919], no: 2646).

(29) *Sürgünden İntibara*, s. 44 vd.

(30) Eken, *Hamit Bey*, s. 514.

(31) *Sürgünden İntibara*, s. 55.

gayr-i mütesanib derecede gayur ve mukaddem idi. Lice Kaymakamı Nesim Bey ise biraz atıl ve tenperver, biraz zevk ve safasına mecbur, vazifesinden mütekasıl olmakla beraber daba medeni bir muhitte kendisinden daima hizmet beklenen bir zattı.

(...) Lice kaymakamı Nesimi Bey Ermeni meselesinde verilen emirleri infaz etmediğinden dolayı merkez vilayete davet olunup henüz yolda iken evvelce vazife-i mahsusa ile gönderilen Jandarma Zabiti Harun Efendi ve yanındaki Çerkes jandarmalar tarafından katledildiği iddia olunuyor (...) Harun Efendi ile yanındaki Çerkes jandarmalara hiçbir zaman böyle bir vazife verilmemiştir (...) Bu Çerkes jandarmaları bazı kimselerin dediği gibi Diyarbekir'de suret-i mahsusada teşkil edilmiş jandarmalar yahut tahsisatı ve kadroları jandarma alayı haricinde ücretli ve günlük efrad değildir. Bunların ekserisi orduda bususi ile Balkan Harbi'nde süvari sınıfı onbaşı ve çavuş rütbelerine nail olmuş ve hüsn-i hizmetleri mesbuk kimselerdi.³²

Reşit Bey, "tezvirat ve tecavüzatın en kerih ve şayan-ı hayret bir kısmı" diye nitelendiği kendisine yöneltilen kaymakamların katli suçlamasında, Beşiri kaymakam vekili Sabit Bey'in Çerkes Aziz Çavuş tarafından özel talimatla katledildiği iddiasına karşılık, gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen faal ve hamiyetli ve Kürt eşkıyasına karşı birçok defa takibatta bulunmuş bu kaymakamın Ermeni veya Kürt eşkıyasının hedefi olmuş olması ihtimalinden bahseder.³³

İkinci ve asıl suçlama olan Ermeni tehciri ile ilgili meselede ise Reşit Bey konuyu tehcir ve tehcir esnasında gerçekleşen cürümler ve suistimaller noktasından ele almaktadır. Maksadının "bu harb-i meşûmun felsefesini yazmak olmadığını" ifade etse de Ermeni sorununun ortaya çıkışının tarihî ve siyasi analizlerini uzun uzadıya yapmaktan kendini alamamıştır. Yazdıklarında sorunu genelde uluslararası ilişkilerin seyri ve özelde de "Şark Meselesi"nin en önemli unsurlarından biri içinde gören yorumlar yapmıştır.

Nihayet, savunmasını "Hükümet Ermenilerin tehcirinde haklı mı idi? Haklı idiyse esbabı nedir?" can alıcı sorusunun cevabı üzerine oturtmaya çalışmıştır:

"Doğudaki Ermeniler aleyhimize öylesine kışkırtılıyorlar ki şayet yerlerinde bırakılmış olsalardı çevremizde canlı olarak bir tek Türk bulmak, bir tek Müslümanın yaşadığını görmek imkansız olacaktı. Diyarbakır'da bulunduğum zaman süresinde bunların sicillerini inceledim, yaşantılarını takip ettim. Düşüncelerini öğrendim. Evlerinde yaptırılmış araştırmalar gayeleri hakkında buna kesin kararlar verme imkanını bahşetti. Bazı evlerde ele geçirdiğimiz silah ve cephane koca bir orduyu bir anda yok edecek sayı ve vasıflarda idi. Korkunç ve müthiş bir teşkilatları var ve yalnız buldukları bölgede değil, memleketin dört bir yanında uzanan kolları ile bu teşkilat serbest bırakıldığı takdirde çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla aramız gerekecek. Yani ya onlar bizi ya biz onları... Onlar bizleri yok etmek inancı ve kararı ile şartlanmışlardır. Şayet durum böyle olmamış ve kurdukları teşkilat bölge içinde kalmış bulunsaydı oldukları yerde bastırır ve herhangi bir hadise çıkarmalarını kolayca önlerdik. İyi niyetli kişilere elimizi sürmek aklımızdan geçmezdi. Oysa onların müteceviz davranışlarıyla bizleri ortadan kaldırmak için hazırlandıkları artık gizlenemez hale gelmişti. Yani anlayacağımız, bizleri meşru müdâfaa için harekete sevk eden onlardır."³⁴

Reşit Bey tehcirin gerekçesini "Maateessüf yedi sekiz ay müddet şayan-ı hayret bir lakaydî muhafaza olunduktan sonra vekâyiin gittikçe dehşet ve şiddet kesbetmesinden ve ordunun vaziyeti endişe-bahş olmaya başlamasından Ermenilere karşı bir tedbir-i ihtiyatiye yani tehcire tevessül olundu." diye açıklamaktadır. Çünkü "Ermenilerin Vatan-ı Osmanî ve millet-i Osmanî aleyhindeki amal ve maksadı fiilen sabit olmuş ve hiçbir devletin tahammül ve kabul edemeyeceği dereceyi çoktan geçmiş oldu-

(32) Sürgünden İntibara, s. 19-24.

(33) Sürgünden İntibara, s. 25-26.

(34) Sürgünden İntibara, s. 11.

ğundan bu unsura karşı tedabir-i şedide ittihaz etmek zaruri idi.”³⁵ diye açıklar. Reşit Bey, hakkında ileri sürülen “Ermenilerin katlettiirildiği ve bu hususta bir takım Çerkes jandarmaların istihdam olunduğu” iddiası için “*mabz-ı kizb*” (yalanın ta kendisi) ifadesini kullanmakta ve vilayetin genel durumu, idari şartlar ve güncel sıkıntılar noktasında kendisini şöyle savunmaktadır:

“İşi daha ziyade ızan ve iblal eden noktada da Erzurum, Bitlis, Harput ve Trabzon vilayetlerinden gönderilen Ermeni kabileleri için Diyarbekir vilayeti Zor tariki üzerinde bulunması itibariyle memerr-i yegane olması idi (...) Ermenilerin mehmâ-emken müreffeben sevk ve naklinde maateessüf vuku bulan şiddet, tecavüz ve suistimalat bir taraftan vesait-i inzibatîyenin fıkdanından bir taraftan hissi-i intikam veya hiss-i iğtinamla harekete gelen bazı ahali ve aşayirin tecavüzatından hal-i harbin ve hususiy-ile istila ve muhaceret felaketleri ile istidat eden hal-i harbin, saba-i harbe civar ve sevkîyat ve münakalata güzergâh olması ve cabil yağmacı ve işsiz abalının meskun olduğu bir muhitte sevkîyatda intizam mümkün değildi. (...) Bu olumsuz ortamda gerek merkezde gerek mülbakatta uygulanmak üzere hususi talimatname yazmış ve tamim etmişim. Nezaretin de emriyle örtüşen bu talimatnameye göre sevk olunacak ailelere birkaç gün evvel malumat verilerek hazır bulunmaları ihtar olunacak, beraberlerinde götürebilecekleri nuket ve eşya-yı menkuleyi almalarına mümanaat olunmayacak, imkan dahilinde vesait-i nakliye tedarikine çalışılacak ve hiç olmazsa kadınlarla çocukların ve alil olanların irkaben nakilleri düşünülecek ve hariçten hiçbir taarruza uğramamaları ehemmiyetle nazar-ı itibara alınacak, firarlarına ve Ermeni çetelerinin takarrüb ve müdahalelerine meydan verilmeyecek ve mümkün mertebe terfî-i hallerine çalışılacak.”³⁶

Savunmasının bir başka yerinde “*tebcirden ben de müteessir isem de Vilayat-ı Şarkîye’de Ermenilerin İslamlara ve orduya ika ettikleri mezalim ve tecavüzat sebebiyle bilzarure bu emri infaz edeceğimi söyledim*” şeklindeki

ifadeyle de tavrının gerekçesini açık bir şekilde ortaya koyar.³⁷

Sorgulama sırasında Reşit Bey, kendisine isnat olunan cürümlerden dolayı üzgün olduğunu söyleyerek aslında kendisini savunabilecek birçok resmî evrakın varlığından bahisle, iddia olunduğu gibi Ermenilerin katili olmadığından bahsetmişti.³⁸ Anılarında, verdiği emrin gayet de açık olduğunu ifade ederek “*Ermeniler’in mehmâemken müreffeben sevk ve naklinde maateessüf vuku bulan şiddet, tecavüz ve suistimalât bir taraftan vesait-i inzibatîyenin fıkdanından, bir taraftan hiss-i intikam veya hiss-i iğtinamla harekete gelen bazı ahali ve aşayirin tecavüzatından hal-i harbin ve hususiy-ile istila ve muhaceret felaketleriyle istidad eden hal-i harbin saba-i harbe civar ve sevkîyat ve münakalâta güzergâh olması itibariyle bu vilayette bais olduğu teşevvüş-ü umûmiden, selefiminin zamanında idare-i vilayette husule gelen ihtilâl ve ihtilâttan münbais olup men’i imkanı mefkud idi! Vilayetimiz derecesinde şerâit-i muzırraya tabi olmayan Erzurum, Van, Bitlis ve Harput vilayetlerinde ve babusus, saba-i harbin pek uzağında bulunan diğer vilayetlerde dahi maateessüf bu ahval-i nâ layıkla meşhud olmuştur. Bir buhran-ı azim olan bu cereyânın önüne geçmek hiçbir valinin iktidarı dahilinde değildi. Çünkü barutla ateş, Ermeni suikastleriyle Müslümanların nefret ve intikâmı karşılaşmış, bu hal cebalet, ihtiras ve fıkdanî-i vesait gibi evâmil ile had ve vahim bir şekil almıştı.*”³⁹ diye yazmıştır. Aynı konuyla ilgili olarak sorgusunda “*Ben her zaman vazifemi, telakki ettiğim emre imtisalen ifa eylediğime eminim. Bertevekkül ve itimad-ı nefis ile her istizaba hazırım.*”⁴⁰ dedikten sonra “*Eğer bu millete isnat olunan cürümleri benim nâşımın imhâsı izale edecekse şüphe etmeyiniz, dakika*

(35) *Sürgünden İntibara*, s. 29-37.

(36) *Sürgünden İntibara*, s. 37-38.

(37) *Sürgünden İntibara*, s. 45.

(38) *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646. Ermeni meselesine ait mahfuzatı resmîye yanında bulunmadığından ötürü Reşit bey genelde hafızasında kalan bilgiler çerçevesinde konuşurken “*mülâbazat ve beyanatımın mabz-ı hakikat olduğunu her daim vekayi ve vesait ile isbat etmek mümkün ve Emniyet-i Umumiye’deki dosyalar gayet mübim vesait-i camidir*” diyerek gerekirse konuştuklarını belgeliyebileceğini ifade etmiştir. (*Sürgünden İntibara*, s. 27)

(39) *Sürgünden İntibara*, s. 38.

(40) *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646.

bile tereddüt etmem ve intihar etmekten bir lahza çekinmem."⁴¹ İfadesiyle yaptıklarının ne denli arkasında durduğunu ortaya koyan bir tavır sergilemiştir. Ayrıca Ermenilere karşı bir ihtiyat tedbiri olarak tehcire tevessül olunduğunu fakat "*vesait-i inzibatiye, vesait-i nakliye, vesait-i iase mefkud olduğundan intizamlı iş görmek mümkün*" olmamıştır⁴² Tehcirin hiç de "keyfe ma yeşâ" icra edilmediğini söyleyip, nihayet "*İtiraf ederim sevkıyat esnasında belki yolsuzluklar olmuştur. Fakat acaba yalnız bütün kababat Türklerde midir? Bu cibetlerin -adil- bir heyet tarafından tabkiki icap etmez mi?*"⁴³ diye serzenişini de dile getirmiştir.

Reşit Bey, "*garazkar düşmanlarının*" iki üç yüz bin lira nakit-madenî ve iki üç yüz bin liralık kıymetli eşyanın tarafından gasb olduğu yolundaki "namusuna dokunan" diğer bir suçlama karşısında, onuru bir hayli kırılmış bir vaziyette; Ermeni emvalleri ile ilgili suçlamalara karşılık olarak da özetle şu açıklamalarda bulunmuştur:

*"Nakden yahut emlak ve arazi suretinde yahut her ne nam altında bir bankada bana, aileme, yakından uzaktan akraba ve taallukatıma ait mevki ve halimle gayri mütenasib bir şey varsa meydana çıkarılsın. Her türlü isnadı kabule hazırım."*⁴⁴ dedikten sonra.

"Ermenilerin nakli takarrur ettiği zaman, emvalinin tahrir ve muhafazasına ait, yapılan talimat veya nizamnamenin irsali ve komisyon izam edileceği emrolunmuş ise de muabahren komisyonun izamından sarf-ı nazar olunmuş ve talimatta gecikmiştir..."

"Sevk olunan Ermenilerin hanelerini derhal tabliye edip sokaklarda, bahçe aralarında ve mezarlıklarda sürünen ve hastalıktan kırılan mültecileri (bu hanelere) iskân etmek lazımdı."

"Boşaltılan evlerden birtakım malların aşırılması engellenmeye çalışılmıştır. Ermeniler sevk olundukça mehma emken ziyadan vikaye için eşyaları derhal büyük binalara ve kilise müddaharına nakil ve komisyon maiyetinde

müstabdem memurlar nezareti altında muhafaza olunuyordu."

"Ermeni hanelerinden beklenildiği kadar nukut ve külliyyatın meydana çıkmaması şu suretle kabil-i izabtır.

1- *Nukut ve eşya-yı menkulenin beraber götürülmesi men olunmadığından birçokları beraberlerinde en kıymetli şeyleri götürmüşlerdir.*

2- *Bazıları ileride memleketlerine avdet edeceklerinden mutmain bulduklarından (...) gayet ustalıkla yapılmış gizli mahallere nukutu ve kıymetli eşyayı saklamışlar ve meydana çıkarmak mümkün olamamıştır.*

3- *Bazı Ermeniler eskiden beri şeriki olan emniyet gösterdikleri zevata emanet bırakmışlardır. Nitekim muvazaalı senetlerle birçok hayvanat, zabire ve eşya-yı beytiyeyi tesahüb etmek isteyenler görülmüştür.*

"Yolda beraber götürülen nukut ve eşyanın zayıyata ve yedd-i itinama geçmiş olmasına gelince; o saf ve ahlakları malum olan muhafızların, ahval ve tabiatları mezkûr ahali ve aşairin fırsattan istifade ettikleri muhtemeldir. Fakat bunun tebeyyün ve tabkiki o sıralarda mümkün müdür."

Reşit Bey uğradığını düşündüğü haksızlıkların başlıca sebeplerinin çoklukla günlük politikaların ilkesizliği yanında bu meseleler karşısındaki bilinen kayıtsızlığına olduğu görüşündedir. "*Bugünlerde başta Ayan Reisi olarak mehafilde ve bazı gazetelerde "Hükümet-i Sabika'yı itham kastyra" heyet-i hükümete ve bütün anasır-ı İslama sürülen ve sürülmek istenilen lekenin ref' ve izalesi mümkün olamaz... Ayan Reisi'nin ve bazı menafi-i basise ve iğraz-ı şahsiye takib eden gazetecilerin Ermenilerden ziyade Ermeni görümlerinden ve Avrupalılardan evvel bizzat kendi kendimizi resmi lisanla itham etmemizden değil fakat kadimden beri hükümet ve milletimizin hukuk-u*

(41) *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646.

(42) *Sürgünden İntibara*, s. 31.

(43) *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646.

(44) *Sürgünden İntibara*, s. 37-39.

saribasını müdafaada gösterdiği lakaydı ve tesamühben ileri gelmektedir.”⁴⁵

Ayrıca oldukça ağır bir siyasal tacizin muhatabı olarak kaleme aldığı hatıralarında Hamit Bey’i de “karşı” tarafta bir yere koymakta pek zorlanmaz. Aynı günlerde siyasi hasımlarınca “koyu İttihatçı” suçlamasıyla İngilizlere şikayet edilecek olan. Dahiliye Müsteşarı Hamit Bey ise Reşit Bey’in bu konudaki iddialarını şöyle cevaplar: “*Reşit Bey, Tasvir-i Efkâr Gazetesi muhabirinin bazı suallerinden tabkikatı ve netice olarak kendisini takip eylemekte bulunduğum anlamını çıkarmış. Bu keşif doğru değildir. Ben, Tabkik Heyetiyle katıyen temasta bulunmadığım gibi tabkikatla da alakadar olmadım. Hatta, tabkikata maruz olan bazı kişilere karşı vaziyet ve nispetim, alakasızlığımı zaruri ve mecburi kılıyordu.*”⁴⁶

Muhacirlerin Sorunları ve Çözüm Arayışları

Müsteşarlığı döneminde Hamit Bey’in bu meseleyle ilgili olarak müdahil olduğu bir çalışma daha vardır. Muhacirlerin iâdesi esnasında birçok sorun yaşanması üzerine 7 Aralık tarihinde Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Hamit Bey’in başkanlığında bir toplantı yapılmış ve toplantıya İskân ve Muhâcirin Müdürü Hamdi Bey ile Ermeni ve Rum Patrikhanesi temsilcileri de katılmıştır. Özellikle Ermeni Patrikhanesi, toplantıda alınan kararlardan memnun kalmıştır. 8 Aralık’ta bu kararlar şu şekilde açıklanmıştır:

1. Tehcir olundukları yerlerden memleketlerine dönmek üzere yola çıkıp iskele, istasyon veya şehir ve kasabalarda toplananların bir an önce sevkleri

2. Şehir ve kasabalarda meskûn olup iâşelerini temin edenler ile kendi memleketlerinde evleri bulunmayanların iâdesi. Bu gibilerin yollarda ve geçecekleri yerlerde bu kış mevsiminde daha büyük zorluklarla karşılaşmamaları için şimdilik oldukları yerde barındırılması, barındırılacaklar ile sevk oluna-

cakların bir heyet tarafından tespit edilmesi ve bu heyete muhâcirlerin mensup oldukları milletten birer memur alınması

3. Maddî durumu iyi olup, gidecekleri yerlerde maîşet ve meskenlerini temin edecek olanlar teminat verdikleri takdirde istedikleri yere gitmekte serbest oldukları

4. Köylerde kalan fakir ve acizlerin belli merkezlerde toplanması ve hükümet tarafından iâşelerinin temin edilmesi

5. Merkezden sevk ve iskân meselelerine bakmak için taşraya heyetlerin gönderilmesi ve bu heyetlere gayrimüslimlerin de alınması⁴⁷

Bundan sonra olaylar genel hatlarıyla şu şekilde gelişmiştir:

-11 Aralık’ta tehcir esnasında işlenen suçlar ile ilgili tahkik heyetlerinin tespit edilen 10 bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı.

-14 Aralık’ta hükümet Ermeni Tehciri esnasında suç işleyenleri çeşitli yerlerde kurulacak Divan-ı Harplerde yargılanması kararını aldı.

-16 Aralık’ta ilk Divan-ı Harp İstanbul’da Mahmut Hayret Paşa başkanlığında kuruldu.

-18 Aralık’ta Dahiliye Nezareti Ermeni ve Rumların geri dönüşleri ile ilgili kararname yayınladı.

-25 Aralık’ta sıkıyönetim bölgesi olmayan yerlerde, tehcir dolayısı ile işlenen suçlardan sorumlu olanların yargılanması için, dört maddelik bir kararname yayımlandı

(45) *Sürgünden İntibara*, s. 26-27.

(46) Eken, *Hamit Bey*, s. 477. Hamit Bey’in bu son cümlede sözünü ettiği “bazı kişilere karşı vaziyet ve nispetim...” ifadesiyle kastedilen kişi eski Sivas valisi Muammer Bey’dir ve kendisi Hamit Bey’in bacasıdır. 11 Kasım 1918’de tutuklanır ve polis müdürlüğüne getirilir. Reşit Bey buradaki günlerinde sürekli olarak Hamit Bey’in kendisini Muammer Bey’le de takip ettirdiği kuşkusunu taşıyacaktır. Onun bu kaygısı günlüklerine şöyle yansır: “*Bu akşam saat altıda Muammer ve Memdub ve Macit Beyler tevkif olundular (11 Kasım)... Arkadaşlardan Muammer ve Memdub pek sabte ve gayr-ı samimi. Bazen refakatlerinden çok sıkılıyorum (1 Ocak)... Buradaki mevküfler arasında ne kadar ibtilafı ablak ve tabi var Muammer tam bir çingene kryafetinde samimiyetten ari görünen bir korkak, gayet mütereddit. (11 Ocak)*” *Sürgünden İntibara*, s. 46-51.

(47) Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 179-180.

-12 Ocak 1919 da i Sadrazam Tevfik Paşa istifa etti ancak yeniden göreve getirildi. Bu istifadan amaç kabinede değişiklik yapmaktı. Nitekim Dahiliye Nezaretine Evkaf Nazırı İzzet Beyin atanması İttihatçıların tutuklanmaya başlanacağı konusunda bir işaretti. “Mustafa Arif Beyden sonra onun yerine gelen İzzet Bey, yerli yabancı İtilafçıların emellerinin ve garazlarının tamamen aleti olacak karakterde idi. Nezaret makamına oturur oturmaz kin ve gayzını dökmeye başladı. Yapılan tevkifler Nezaret ileri gelenlerine kadar genişlemişti.” Diyen Hamit Bey “kanunun akıl ve mantığın kalmadığı bu çevreden bir an evvel savuşmak bize farz oldu” diyerek üzerindeki resmi görevleri olan Teftiş Heyeti Umum Müdürlüğü ve Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı görevlerinden Şubat 1919 da istifa edecektir.⁴⁸

25 Ocak 1919’da Reşit Bey Bekirağa Bölüğü’nden firar etti. Bunun üzerine büyük çapta İttihatçı tutuklaması gerçekleşti Aralarında Hüseyin Cahit, Mithat Şükrü, ve eski İzmir valisi Rahmi Bey’in de bulunduğu bir grup İttihatçı 29 Ocak 1919 da tutuklandı. Reşit Bey firarından sonra bir müddet saklanabiliyorsa de 6 Şubat 1919’da Beşiktaş Fulya’da kendisini takip eden polisler tarafından yakalanacağını anlayınca intihar etti.⁴⁹

Sonuç

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin kendi güvenliği için uygulamaya koyduğu Ermenilerin göç ettirilmeleri ile ilgili kanunun tatbiki, öngörülemeyen birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu olumsuzluklara sebep olan faktörlerden biri de devletin kendi iç güvenlik zafiyetiyle ilgilidir. Bunlar, ülkenin yalnızca “tehcir mntıkları” ile sınırlı olmadığı bilinen, her yerde bütün çıplaklığı ile görülen ve artık kangren haline gelmiş idari sorunlardır. Ülkenin en ücra köşelerine kaymakam, mutasarrıf ve vali tayin ederken en basit bilgilendirme işlemi dahi yapmaktan aciz olup, bütün yerel sorunların çözümünü gönderdiği memurunun maharetine hava-

le eden yapının, sistemin sağlıklı yürümesinin yegâne şartı olan basit bir bürokratik sürekliliği oluşturamadığı da ortadadır. Bu durumda ise hemen her yetkilinin en kolay yaptığı şey, sorunların adresi olarak kendinden öncekileri göstermesi olmuştur. “Bir bubran-ı azim olan bu cereyanın önüne geçmek, hiçbir valinin iktidarında değildi.” cümlesiyle kendi yetki ve sorumluluklarının sınırın gerçekçi bir şekilde çizilebilen Reşit Bey, bir yandan da sefeli Hamit Bey’i “selefimin zamanında idare-i vilayette husule gelen ibtilal ve ibtilattan münbais olup men’i imkanı mefkud idi!” diyerek suçlamaktan kendisini alamamıştır.

Buna bir dereceye kadar yaşadığı ağır baskılar ve uğradığı haksızlıkların sebep olduğu kabul edilse bile, Reşit Bey’in de ithamlarının aynı kaynaktan beslendiğine kuşku yoktur. O da alışlageldiği üzere kendisinin dışında kabahatli bulmakta pek zorlanmamıştır.

Öte yandan Ermeni meselesinin İtilaf Devletleri nezdinde oldukça ucuz bir politik rüş ispatı şekline getirilmesi, sağlıklı değerlendirmeler yapmak şöyle dursun, temel prensiplerde yakın düşünüp yakın uygulamalar yapan ve hatta aynı kaygıları taşıyan kişileri dahi bir çırpıda birbirlerinin hayli uzağına itmiştir.

İdarecilerin tartışma götürmeyen iyi niyetli çabalarına karşın, bozuk düzenden beslenen birtakım başıbozuk grupların varlıklarını sürdürmekte pek de zorlanmadıkları görülmektedir.

Kaynakça

Ata, Ferudun. “Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Seçuk*

(48) Eken, *Hamit Bey*, s. 511-512. Hamit Bey’in Mustafa Arif Bey’le ilgili düşünceleri şöyledir: “Damat Paşaya köprülük vazifesi gören Tevfik Paşa kabinesinde Nezaretimizi Mustafa Arif Bey işgal etti. Bu zat baktan yana ve namuslu olmakla beraber, kabinede ve hariçte dayanacak kimsesi olmadığından ve makamı bakka feda edecek kadar azimli bulunmadığından istiklal ve niyuzunu mubafaza edemedi. (...) Mustafa Arif Bey’in nazırlığı çok devam etmedi. İtilafçılarca güdülen süratle intikam alma siyasetini tatbikte kusur eylediğinden istifa ettirildi.” Eken, *Hamit Bey*, s. 506-510.

(49) *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İkinci Baskı, Bilgi Yaynevi, İstanbul, 1985, s.46-48.

Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz 2004, sy:15, ss,297-323.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.

Bilgi, Nejdet, *Dr. Mehmed Reşid Şabingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir, 1997.

Eken, Halit, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda*

Adana Cephesi, Ankara, 1970.

Erdeha, Kamil, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975.

Mehmetefendioğlu, Ahmet; *Sürgünden İntibara, Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, İzmir, 1992.

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. 1, Ankara, 1973.

Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, İkinci Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.

Tasvir-i Efkâr, 8 Şubat 1335 (1919), no: 2646.